

Yusuf Xos Hojib «Qutadgʻu bilig» asarining til xususiyatlari

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Maqola XI asrning yirik mutafakkiri, shoir va davlat arbobi Yusuf Xos Hojibning jahon xalqlari adabiyoti tarixida muhim oʻrin egallagan mashhur «Qutadgʻu bilig» asariga bagʻishlangan boʻlib, unda ushbu asarning til, chunonchi, fonetik, morfologik, leksik va lugʻaviy-badiiy xususiyatlar tadqiq etilgan, qoʻlyozmalari boʻyicha maʼlumotlar keltirilgan, adibning til va nutq masalalariga munosabati ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: «Qutadgʻu bilig» asari, til va nutq, nutqning yozma va ogʻzaki shakllari, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar, lugʻaviy-badiiy xususiyatlar

Language features of the work of Yusuf Khos Khojib “Kutadgʻu bilig”

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: The article is dedicated to the famous work "Kutadguʻu bilig" by the great thinker, poet and statesman of the 11th century Yusuf Khos Khojib, which occupies an important place in the history of world literature. It studies the linguistic, stylistic, phonetic, morphological, lexical and lexical-artistic features of this work, provides information on its manuscripts, and reveals the writer's attitude to language and speech issues.

Keywords: the work “Kutadguʻu bilig”, language and speech, written and oral forms of speech, phonetic, morphological and lexical features, lexical-artistic features

Shoir, mutafakkir, davlat arbobi Yusuf Xos Hojib (Yusuf Balasogʻuniy) taxminan 1020-1021-yillarda qoraxoniylarning markaziy shaharlaridan biri Quz oʻrdu (Bolosogʻun)da tugʻiladi. “Devonu lugʻotit turk” asarida bu shahar argʻun lahjasida *Quz ulus*, oʻgʻuz lahjasida esa *Quz oʻrdu* deb yuritilishini Mahmud Koshgʻariy qayd etadi. Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati haqida maʼlumotlar beruvchi yagona manba uning «Qutadgʻu bilig» (“Qut berguchi, qutlantirgʻuchi bilim”, “Baxtga eltuvchi bilim”, «Saodatga yoʻllovchi bilim») kitobidir. Abdurauf Fitrat “Qutadgʻu bilig”ni quyidagicha izohlaydi: “qut” - “baxt”, “qutadgʻu” - qutaygʻu - baxtliklanish, “bilik” - “bilim” boʻlib, «Qutadgʻu bilig»ning maʼnosi “baxtliklanish bilimi” boʻladir”

[4, 14]. Yusuf Xos Hojib zamonasining barcha asosiy ilmlarini atroflicha o'rgangan, arab va fors tillarini mukammal bilgan.

Adibning «Qutadg'u bilig» asari na faqat turkiy, balki jahon xalqlari adabiyoti tarixida ham muhim o'rin egallaydi. Ushbu asarning yaratilishini tasodifiy hodisa sifatida emas, balki qadimiy tarixga ega bo'lgan turkiy xalqlar adabiyoti taraqqiyotining natijasi sifatida baholash kerak. «Qutadg'u bilig» asarida o'z davrining ijtmoy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy masalalari badiiy talqin qilingan, turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, ilm-fani, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, qadriyatlari xususida batafsil ma'lumot berilgan.

Yusuf Xos Hojib asarini 1069-1070-yillarda, o'n sakkiz oyda yozadi. Uni Bolosog'unda boshlab, Qashqarda yozib tugatgan va qoraxoniylar hukmdori Tavg'och Bug'roxonga takdim etgan. Bug'roxon muallifni taqdirlab, unga «Xos Hojib» («Eshik og'asi») unvonini bergan. Shundan keyin shoir «Yusuf Xos Hojib» nomi bilan mashhur bo'lgan. Abbosiy xalifalar saroyida arab tilidagi she'riyat, Somoniy va g'aznaviylar huzurida fors tilidagi adabiyot panohtopgan bo'lsa, qoraxoniylar dargohida turkiy she'riyatning buyuk namunasi dunyoga keldi.

Adib o'zi haqida asar muqaddimasida shunday ma'lumot beradi: «Bu kitobni tartib beruvchi Bolosog'unda tug'ilgan, sabr-qanoatli kishidir. Ammo bu kitobni Koshg'arda tugatilib, Mashriq maliki Tavg'ochxon dargohiga keltiribdir. Malik uni yorlaqab, ulug'lab, o'z saroyida Xos Hojiblik lavozimini beribdi. Shuning uchun Yusuf Ulug' Xos Hojib deb mashhur nomi tarqalibdi». Kitobda nomi tilga olingan xoqon Tavg'och Bug'roxon 1070-1103-yillarda qoraxoniylar davlatini boshqargan.

Muallifning asar muqaddimasida xabar berishicha, bu kitob o'z davridayoq keng tarqalib, mashhur bo'lgan. Chin (Shimoliy xitoy)liklar uni «Adab ul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochin (Janubiy xitoy)liklar «Oyin ul-mamlakat» («Hukmdorlik qonun-qoidalar»), Sharqiy xitoyliklar «Ziynat ul-umaro» («Hukmdorlar ziynati»), eronliklar «Shohnoma»i turkiy» («Turkiy «Shohnoma»), ba'zilar «Pandnoma ul-muluk» («Hukmdorlar pandnomasi»), turonliklar esa «Qutadg'u bilig» deb ataganlar.

Asarni o'rganishda venger sharqshunosi Herman Vamberi, turkiyalik olimlar - Muhammad Kuprilazoda, Rashid Rahmati Arat, Rizo Nur, Faxri Funduk o'g'li, Notiq Orkin, Sodiq Oranlarning hissalarini nihoyatda salmoqlidir. Ayniqsa, Rashid Rahmati Aratning bu boradagi xizmatlari kattadir. Rus turkologlaridan V.V.Radlov XIX asrning 90-yillaridan bu asarni o'rganishga kirishdi va u asar bilan deyarli 20 yildan ortiqroq vaqt mobaynida shug'ullanadi. Shuningdek, rus turkologlaridan V.V.Bartold, S.E.Malov, S.N.Ivanov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, E.E.Bertels, D.Nasilovlar ham asarni o'rganishga harakat qilgan [1, 56].

O'zbek olimlari tomonidan mazkur asarni o'rganish XX asrning yigirmanchi yillarida («Turkiston» gazetasida «Qutadg'u bilig»ning uchinchi - Namangan

nusxasining topilganligi to'g'risidagi xabardan keyin) boshlandi. Dastlab Fitratning "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "Qutadg'u bilig", Abdurahmon Sa'diyning "Inqilob" jurnalida "Chig'atoy va o'zbek adabiyoti va shoirlari" nomli maqolalari bosiladi. Fitratning «O'zbek adabiyoti namunalari»da (1927) asarning shu nusxasidan parchalar tegishli izohlar bilan berildi. Asarni o'rganish va uni targ'ib qilishda o'zbek olimlari - Fitrat [4], Q.Karimov [5], B.To'xliiev [6], Q.Sodiqov [3] kabilarning katta hissalari bor.

Dostonning 1971-yilda Q.Karimov tomonidan amalga oshirilgan nashri katta ahamiyatga ega. Olim asarning Namangan nusxasi matnini ilmiy transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif qilgan shaklda nashrdan chiqardi, doston tili to'g'risida qator ilmiy va ommabop maqolalar chop etdi. «Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi fanga ma'lum. Ulardan biri uyg'ur yozuvida yozilgan bo'lib, uni 1439-yili hirotlik Hasan Qora Sayil Shams baxshi ko'chirgan. "Baxshi" so'zi "kotib" ma'nosida qo'llangan, o'sha davrlarda uyg'ur xatida yozuvchi kotiblarni arab xatida yozuvchi kotiblardan farqlash uchun shunday atashgan. Qo'lyozma hozir Vena Milliy kutubxonasida saqlanmoqda. Qolgan ikki qo'lyozma nusxa esa arab yozuvida ko'chirilgan. Ikki nusxadan biri 1896-yilda Qohirada, ikkinchisi esa 1913-yilda Namanganda (u namanganlik Muhammadhoji Eshon shaxsiy kutubxonasidan olingan) topilgan. Mazkur topilgan nusxa 1925-yilda Fitrat tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu nusxa eng mukammal va nodir qo'lyozma sifatida e'tirof etiladi va u hozir Toshkentda, O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Uchala nusxaning matni bir-biriga to'la mos kelmaydi. Qo'lyozmalarning biri boshqasidan ko'chirilgan emas. Ularga butkul boshqa-boshqa nusxalar asos bo'lgan. Mavjud qo'lyozmalarning qay biri qadimiyroq nusxadan ko'chirilgan, degan savolga uyg'ur yozuvli Hirot qo'lyozmasi, keyingi davrga tegishli esa-da, boshqalariga ko'ra eskiroq nusxadan ko'chirilgan, deb javob berish mumkin.

Asarning ilk nashri Herman Vamberi tomonidan 1870-yilda amalga oshirilgan. Shundan keyin bu asar V.Radlov (1890; 1910), S.E.Malov (1929; 1951), R.R.Arat (1942; 1943; 1947; 1959), Q.Karimov (1971), B.To'xliiev (1989), uyg'ur olimlari (1984) tomonidan nashr etildi. Asarning ilmiy nashrini tayyorlashda turk olimi Rashid Rahmati Arat va o'zbek olimi Qayum Karimovlarning xizmati nihoyatda ulug'. Asar ingliz, nemis, fransuz, rus, chex, turk, uyg'ur, xitoy, qozoq, qirg'iz tillarga tarjima qilingan.

«Qutadg'u bilig» asari 6500 bayt, 73 fasl (bob)dan iborat. Asosiy bo'lim Kuntug'dining ta'rifi bilan boshlanadi. Bu dostonda to'rtta asosiy masala qo'yilgan va bu masalalar to'rt majoziy obraz qiyofasida ifodalangan. Bular quyidagilar: Adolat - podsho Kuntug'di (chiqqan kun, chiqqan quyosh), davlat - vazir Oyto'ldi (to'lgan oy), aql - vazirning o'g'li Og'dulmish (aqlga to'lgan) va qanoat (ofiyat) - O'zg'urmish (uyg'ongan, xushyor qiluvchi, sergaklantiruvchi, qanoatli). Muallif o'z fikr-

mulohazasini obrazlarning o‘zaro savol-javobi va munozaralari bilan ifoda etadi. Asar qahramonlarning o‘zaro suhbatini asosiga qurilgan. Unda Kuntug‘di va Oyto‘ldi dunyo hodisalari haqida suhbatlashadi.

Didaktik xarakterdagi «Qutadg‘u bilig» dostoni, asosan, masnaviy (qofiyalangan baytlar) shaklida yozilgan. Asarda masnaviy bilan bir qatorda to‘rtlik va qasida janrida yozilgan boblar ham mavjud. Adib so‘z qudratini, ona tilining ichki imkoniyatlarini nozik darajada his etadi. Uning o‘zi «men turkcha so‘zlarni yovvoyi tog‘ kiyigi singari deb bildim, shunga qaramay ularni avaylab-asrab qo‘lga o‘rgatdim», deb yozadi. Yusuf Xos Hojib tilni «bilim va aql-idrok tarjimoni» deb ataydi. Shoir hukmdor va saroy ahlini odil bo‘lishga, adolat bilan ish yuritib, mamlakatni obod va elni shod-hurram qilishga da’vat etadi [2].

Yusuf Xos Hojib o‘zining ilg‘or falsafiy qarashlari, davlat va jamiyat boshqaruvi, turli mansab egalarining burchi, ularga qo‘yiladigan talablar, bilimning qadri, halollik, kishilar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, oqibat, o‘g‘il-qiz odobi, ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi o‘y-fikrlarini asar qahramonlarining so‘rog‘u javoblari, munozara-tortishuvlari asosida yoritib beradi.

Ma’lumki, til va nutq, nutqning yozma va og‘zaki shakllari xususidagi masalalar tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi. Tilshunos Q.Sodiqov “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2010-yil 50-sonida chop etilgan “Mangu qumaru” maqolasida yozadi: “Buning haqiqatini Evropa tilshunoslari XIX yuzyillikka kelib tushunib yetgan bo‘lsalar, Sharq, xususan, o‘zbek tilshunosligi tarixida bu tushunchalar eskidan bor. Yorqin misolini “Qutadg‘u bilig”da kuzatamiz. Yusuf Xos Hojibning til bilimida yozma til va nutq farqlanadi. U yozma tilni *bitig* so‘z deb atagan edi. Qadimgi turkiy tilda bitig - “bitig, yozuv; xat, kitob; yozma hujjat” anglamiga ega. U “yozmoq, bitmak” ma’nosidagi *biti*- fe’lidan yasalgan. *Bitig* so‘z istilohi “bitilgan so‘z; kitobiy so‘z; matn”, tilshunoslik tili bilan aytganda, “yozma til, adabiy til” ma’nosini beradi. Mana o‘sha istilohining baytdagi misoli:

Balag‘at bila xat tengashsa qali,

Edi edgü til bu bitig so‘z tili.

(Mazmuni: balog‘at bilan xat tenglashsa agar, yozma til juda ezgu til bo‘ladi).

“Yozma til fikrni ifodalashning eng yaxshi yo‘lidir,” deya ta’kidlaydi shoir:

Neku ter eshitkil Ila sir tengi,

Edi edgü yäng bu bitig so‘z yängi.

(Izohi shundayki, Ila-sir tengi (yoshi Ila daryosiday uzun, ko‘pni ko‘rgan donishmand) bu to‘g‘rida nima degan, eshitgil: yozma til usuli (ya’ni, fikrni matnda ifoda etish yo‘li) juda yaxshi usuldir). Yusuf Xos Hojib “og‘zaki til, nutq”ni *til* so‘z yoki *tilin* so‘z deb atagan. Mana o‘sha istilohning misoli:

Yo‘q ersa bütig bu kishilar ara,

Tilin so‘zka kım bütgäy erdi, ko‘r-a.

(Tavsifi: bu kishilar orasida yozuv yo‘q ersa, og‘zaki so‘zga kim ham ishongan bo‘lar edi, ko‘rgin). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni eski turkiy tilning o‘ziga xos jihatlari, imkoniyatlari, lug‘at boyligini mujassam etishiga ko‘ra alohida ahamiyat kasb etadi. Asar leksikasida XI-XII asrlar qoraxoniylar davri ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-madaniy, maishiy va diniy turmush tarziga oid tushunchalar o‘z ifodasini topgan.

Doston tilida *bodun//bozun* (el, xalq), *qumardqu//qumaru* (yodgor), *otachi* (tabib), *savchi* (rasul), *ög* (aql), *bor* (sharob), *yalavach* (elchi), *qapug‘* (eshik), *töri* (qonun), *bayat* (xudo), *bayig‘* (past), *bayiq* (tushunarli), *äriz* (tinch) kabi qadimgi turkiy so‘zlar qo‘llanilgan. Asar tilida insonning ijobiy (*alp* “qahramon”, *tona* “qo‘rqmas, botir” kabi) va salbiy (*yung‘achqi* “sotqin”, *achuchi* (“tuhmatchi”) kabi) xususiyatlarini ifodalovchi so‘zlar ko‘p uchraydi.

Shoir yashagan davr tilida *-siz* qo‘shimchasi so‘z yasashda faol bo‘lganligini kuzatish mumkin. Masalan, asarda qo‘llanilgan *öd* so‘zi “vaqt” ma‘nosini bildirgan. Ushbu o‘zakdan yasalgan *ödsiz* so‘zi “bevaqt” ma‘nosini ifodalaydi. Matnda quyidagi misrada ham u ayni ma‘noda kelgan:

Kishi ödsiz ölmäs anadın tug‘up.

“Mazmuni: kishi onadan tug‘ilib bevaqt (ya‘ni ajalsiz) o‘lmaydi.” Mazkur misradagi *ödsiz* so‘zi *vaqtsiz*, *bevaqt* ma‘nolarini ifodalagan. Yusuf Xos Hojib asarida o‘xshatish (tashbeh) badiiy san‘atini juda o‘rinli qo‘llagan. U nodon, bilimsiz, ochko‘z va yomon xulqli kishini *yilqi* (hayvon)ga, kuchli lashkarboshini esa *arslonga* o‘xshatgan. Shoir yigitlekni *kezuvchi bulutga*, *yoshlikdagi yuzni arg‘uvonga*, *qomatni qayin* va *o‘qqa* tashbeh qiladi.

Yusuf Xos Hojib omonim va antonimlardan asari tilini boyitish, uning ta‘sirchanligini oshirish maqsadida keng foydalangan. Adib asarida *at* omolksemasi *ot hayvoni*, *kishi nomi* va *otmoq* harakati ma‘nolarida qo‘llanilgan. Zid ma‘noli so‘zlardan *yaxshi* - *yaman*, *yumshaq* - *qatig‘*, *achig‘* - *tatig‘* kabilar asarda tazod badiiy san‘atini voqelantirishga xizmat qilgan.

«Qutadg‘u bilig» asarining istioralari ham o‘ziga xos. *Tun* bir o‘rinda *sevuglar qoshi*, boshqa bir o‘rinda *qora ko‘ylak* va *qora soch* istioralari bilan ifodalangan. Tabiat tasviriga alohida ahamiyat bergan Yusuf Xos Hojib o‘ndan ortiq qushlarning nomini tilga oladi: *qaz* (g‘oz), *o‘rdak*, *turna*, *kaklik*, *chumg‘uq* (chumchuq), *sanvach* (bulbul), *aqqush* (oqqush) va boshq. Misol:

Qaz, ördäk, qug‘u, qıl qalig‘lig‘ tudi,

Qaqılayu qaynar yuqaru qudı.

(Tavsifi: g‘oz, o‘rdak, oqqush, qil quyruqlar osmonni to‘ldirdi, (ular) qag‘illashib yuqori va quyini to‘ldirib uchmoqda). Hayvon nomlaridan *ilik-kulmiz* (erkak va urg‘ochi jayron), *sig‘un-muyg‘aq* (erkak va urg‘ochi bug‘u), *tuya* kabilarni qayd etadi:

Ilik-külmiz o‘ynar chechäklär uza,

Sug'un-muyg'aq o'ynar yurir tab kezä.

(Tavsifi: erkak va urg'ochi jayron chechaklar ustida o'ynamoqda, erkak va urg'ochi bug'u bog' kezib yurmoqda). Yusuf Xos Hojib asarida omonim va antonimlardan ham unumli foydalangan. Asar tilida I *at* (ot, hayvon), II *at* (ism, nom), III *at* (otmoq) kabi omonimlar; *yaruq* - *qaraq*, *yaxshi* - *yaman*, *yumshaq* - *qatig'*, *achig'* - *tatig'*, *beduk* - *qodu* kabi antonimlarni uchratish mumkin.

Asar tilida singarmonizm qonuniyati saqlangan. Asarning morfologiyasi bo'yicha ko'zga tashlanadigan hodisa shundaki, unda kelishiklar ichida vosita kelishigi ham uchraydi:

Tirig ölgü axir töshänär yerig

Kishi älsä edgün kör atı tirig.

(Izohi: tirik kishi oxiri o'ladi, yer uni yo'q etadi, Kishi yaxshilik bilan o'lsa, oti tirik qoladi." E'tiborli tomoni shundaki, asar tilida *turk* so'zi ikki ma'noda - *turkiy tilda* so'zlashuvchi xalqlar va *kuch-qudrat* ma'nolarida qo'llangan. «Qutadg'u bilig» asarining tili o'sha davr turk qabilalari tillari asosini o'zida aks ettirgan. Shuning uchun ham «Qutadg'u bilig»ni XI asrda yashagan biror turkiy xalqning yoki qabilaning yodgorligi deb qat'iy fikrga kelish qiyin. Shunga qaramasdan, asarda chigil qabilalarining til xususiyatlari nisbatan ustunlikka ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov Y. O'zbek adabiy tili tarixi (Darslik).-Buxoro: Durdona, 2021. -407 b.
2. Saidov Y. Eski o'zbek yodnomalari tili va uslubi. (O'quv qo'llanma). Moldova EuropeGlobe: Edit, 2021. -71 b.
3. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.
4. Фитрат. Қутадғу билиг / Танланган асарлар. 5 жилдлик. 2-жилд. -Т.: Маънавият, 2010. -Б. 11-15.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Текст ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. (Нашрга Қ.Каримов тайёрлаган). - Тошкент: Фан, 1971.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Б.Тўхлиев нашрга тайёрлаган) . -Т.: Юлдузча, 1990. -187 б.
7. Қажумов К. Илк бадий дoston. - Тошкент: Фан, 1976.